

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОРТРЕТА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ВПЛИВОМ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

REGIONAL FEATURES OF CHANGES IN THE SOCIO-CULTURAL PORTRAIT OF ZAKARPATTIA UNDER THE INFLUENCE OF LARGE-SCALE AGGRESSION OF THE RUSSIA AGAINST UKRAINE

Статтю присвячено дослідженню регіональних особливостей змін соціокультурного портрета сучасної Закарпатської області через початок широкомасштабної агресії російської федерації проти України. Указано, що цей регіон завжди був наповнений перебігом специфічних регіональних соціополітичних подій, явищ і процесів, передусім пов'язаних із мозаїкою соціальних, етнонаціональних та конфесійних відносин, унікальними географічними й кліматичними умовами, прикордонним територіальним статусом, соціокультурними аспектами формування регіональної культури й поведінки та і загалом складною й динамічною історією. Підкреслено особливості географічно-історичної території, унікальність її розташування на перехресті економічних, торгових, національних і культурних шляхів у центрі Європи. Акцентовано увагу на тому, що з початком повномасштабної агресії проти України кількість населення регіону зростає на третину за рахунок внутрішньо переміщених осіб, що в умовах російсько-української війни набуває подальших змістовних і масштабних змін.

Наголошено, що основний критерій, що впливає на соціокультурну характеристику, – це людський чинник, тобто населення, яке в конкретний момент населяє регіон. Отже, йдеться про динаміку внутрішньої міграції до Закарпаття з регіонів, які потенційно стали зоною агресії з боку російської федерації. Виділено декілька ключових складників соціокультурного портрета Закарпаття, які є наслідком специфіки історичного розвитку регіону і постають в епіцентрі певних впливів та змін: історичні особливості, мовне різноманіття, культурні традиції та господарсько-економічні аспекти.

Автор резюмує, що дослідження необхідно продовжувати й робити соціологічні зрізи для розуміння подальшої та більш повної картини масштабів і змісту впливів війни на мозаїку регіонального соціокультурного ландшафту. А дане дослідження вже може слугувати доказом того, що вимушена міграція українців унаслідок розпочатої широкомасштабної агресії вплинула на соціокультурний портрет Закарпаття, роблячи його більш різноманітним і таким, що змінює певні традиційні стандарти як за соціально-культурними, так і соціально-економічними виявами.

Ключові слова: соціокультурний портрет, регіональні особливості, агресія, релокація,

міграція, мовне різноманіття, культурні традиції.

The article is devoted to the study of regional features of changes in the socio-cultural portrait of the modern Zakarpattia region due to the beginning of the large-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine. It is indicated that this region has always been filled with the course of specific regional socio-political events, phenomena and processes, primarily related to the mosaic of social, ethno-national and religious relations, unique geographical and climatic conditions, border territorial status, socio-cultural aspects of the formation of regional culture and behavior and in general, a complex and dynamic story. The peculiarities of the geographical and historical territory, the uniqueness of its location at the crossroads of economic, trade, national and cultural paths in the Center of Europe are emphasized. Attention is focused on the fact that with the beginning of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, the population of the region increased by a third due to internally displaced persons, which in the conditions of the Russian-Ukrainian war acquires further significant and large-scale changes.

It is emphasized that the main criterion affecting the socio-cultural characteristics is the human factor, that is, the population that inhabits the region at a specific moment. So, we are talking about the dynamics of internal migration to Zakarpattia from regions that have potentially become a zone of aggression from the Russian Federation. Several key components of the socio-cultural portrait of Zakarpattia are highlighted, which are a consequence of the specificity of the historical development of the region and appear at the epicenter of certain influences and changes: historical features, linguistic diversity, cultural traditions and economic aspects.

As a result, the author summarizes that it is necessary to continue the research and make sociological sections in order to understand the further and more complete picture of the scale and content of the effects of the war on the mosaic of the regional socio-cultural landscape. And this study can already serve as proof that the forced migration of Ukrainians as a result of the large-scale aggression that began has affected the socio-cultural portrait of Zakarpattia, making it more diverse and changing certain traditional standards both in terms of socio-cultural and socio-economic manifestations.

Key words: sociocultural portrait, regional features, aggression, relocation, migration, linguistic diversity, cultural traditions.

УДК 323.22(477.87)+316.722:355.01»20»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.61.4>

Токар М.Ю.

д.н.держ.упр., доцент,
директор Науково-дослідного інституту
політичної регіоналістики;
професор кафедри соціології
та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет»

Вступ. Для метою розуміння ключових акцентів дослідження в напрямі будь-яких змін регіонального портрета під тиском різноманітних суспільних обставин необхідно знати, перш

за все, певну специфіку соціально-історичних і сучасних аспектів розвитку регіону. Адже саме в такому контексті з'являється об'єктивна можливість отримати повну картину змін регіональ-

ного соціокультурного ландшафту. Пропонуємо глянути на регіональні особливості змін такого портрета на прикладі найзахіднішого регіону сучасної України, якою є Закарпатська область. Цей регіон завжди був наповнений перебігом специфічних регіональних соціополітичних подій, явищ і процесів, передусім пов'язаних із мозаїкою соціальних, етнонаціональних та конфесійних відносин, унікальними географічними й кліматичними умовами, прикордонним територіальним статусом, соціокультурними аспектами формування регіональної культури й поведінки та й загалом складною й динамічною історією.

Беручи до уваги історико-географічне визначення території, то у подібному лексиконі Закарпатську область називають сучасною регіональною назвою – Закарпаття. Це географічно-історична територія, геополітичне положення якої називають унікальним через її розташування на перехресті економічних, торгових, національних і культурних шляхів, що знаходяться практично у центрі Європи. Регіон розташований на крайньому заході України. На північному сході, сході та південному сході Закарпаття межує з Львівською та Івано-Франківською областями, а на північному заході, заході та півдні межі Закарпатської області проходить державний кордон України загальною протяжністю 467,3 км, який включає суміжність із Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км. З огляду на останнє, у Закарпатській області функціонують понад 20 пунктів пропуску через кордони держав Європейського Союзу. Площа Закарпаття із центром в Ужгороді становить 12,8 тис км², або 2,1% території України. Чисельність фактичного населення Закарпатської області (за даними Державної служби статистики) станом на 1 січня 2019 р. – 1 253 969 жителів (міських – 460 992 (36,8%), сільських – 792 977 (63,2%)) [7]. Із початком повномасштабної агресії російської федерації (РФ) проти України кількість населення регіону зросла на третину за рахунок внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [6]. А географічне положення Закарпатської області також зумовлює наявність серед її населення досить великої кількості етнічних спільнот і національних меншин. У Закарпатській області проживають громадяни близько ста національностей та етнічних спільнот: 80,5% – українці, 12,1% – угорці, 2,6% – румуни та ін. [5, с. 5]. Окрім цього, Закарпаття вважається одним із найпопулярніших туристичних напрямків в Україні, де є унікальні пам'ятки культури, природні краєвиди та можливість ознайомитися з різноманітними соціальними та культурними традиціями.

Усе вище наведене й визначало регіональні особливості регіонального розвитку Закар-

паття в мирний час, а в умовах російсько-української війни набуває подальших змістовних і масштабних змін. Також наголосимо, що спеціальних подібних досліджень на даний момент ще не здійснено, що дає можливість говорити про актуальність та відповідну новизну матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні на розвиток Закарпаття, як і на всі інші українські регіони, визначальний вплив має російсько-українська війна, а особливо її гаряча фаза – широкомасштабна агресія російської федерації, яка розпочалася у лютому 2022 р. Опускаючи перебіг основних подій, що відбувалися з того часу дотепер, зосередимо увагу на декількох важливих, на нашу думку, моментах, що сприятимуть не лише розкриттю аносованої теми про вплив широкомасштабної російської агресії на соціокультурний портрет українського регіону – Закарпаття, а й слугуватимуть орієнтиром для подальших досліджень у внутрішньорегіональному та міжрегіональних масштабах.

Виходячи із цього, вважаємо, що основний критерій, що впливає на соціокультурну характеристику, – це людський чинник, тобто населення, яке в конкретний момент населення регіону. Тож ідеться, передусім, про динаміку внутрішньої міграції до Закарпаття з регіонів, які потенційно стали зоною агресії з боку рф. Після початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. на Закарпаття емігрували тисячі українців зі Сходу й Центру України (за офіційними даними, лише за перший тиждень агресії їх було понад 50 тис осіб [2], а через місяць їх стало вже понад 300 тис [3]). А станом на лютий 2023 р., за повідомленнями Закарпатської обласної військової адміністрації (Закарпатська ОВА), на території області офіційно було зареєстровано та внесено до бази даних внутрішньо переміщених осіб 156 тис осіб. Водночас, згідно з даними мобільних операторів, загальна кількість ВПО на території Закарпатської області фіксувалася в кількості близько 400 тис осіб [9]. Остання цифра, очевидно, є об'єктивнішою. Основне навантаження прибуття людського ресурсу на Закарпаття припало на період із кінця лютого до квітня 2022 р. Об'єктивно цей регіон вибрали через відносний спокій порівняно з фронтними і прифронтовими зонами (не жорсткі рамки комендантських обмежень (фактична відсутність комендантської години), значно менше оголошених повітряних тривог, практична відсутність ракетних та інших загроз здоров'ю і життю людей тощо). Цьому сприяли і близькість до кордонів Європейського Союзу, хороші природно-екологічні умови для проживання тощо. Тобто відносна гарантія стабільного та мирного життя стала ключовою перевагою у виборі для міграції на Закарпаття

населення та релокації виробничих підприємств зі Сходу та Півдня України. Така ситуація не могла не вплинути на соціокультурну мозаїку регіону.

Загалом прийнято вважати, що соціокультурний портрет регіону формується з різноманітних складників, основними (постійно впливовими) серед яких виступають історія, мова, традиції, релігія, мистецтво, архітектура, спосіб життя, господарство, навіть кухня та багато інших аспектів. Ці складники узагальнено й визначають унікальність (специфіку) та характер соціокультурного середовища конкретного регіону.

Отже, серед сучасних складників соціокультурного портрета Закарпаття ми б відзначили насамперед такі, як: *історичні особливості, мовне різноманіття, культурні традиції та господарсько-економічні аспекти*. Зазначимо, що все це є наслідком специфіки історичного розвитку регіону, і саме вони постають в епіцентрі певних впливів та змін.

1. Історичні особливості. Життя регіону, який лише за останні понад 100 років входив до складу щонайменше восьми різних за своєю суттю державних і напівдержавних утворень (Австро-Угорська монархія, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, Українська РСР/СРСР, Україна), відображає специфіку його політичного розвитку і свідчить про складності соціокультурної адаптації до вимог тієї чи іншої політичної системи, політичного режиму, до різних політичних інституцій та політико-правових норм. Такі трансформації мали значний вплив на всі інші процеси в регіоні впродовж названого періоду [12, с. 9–20].

Ці обставини ініціювали створення нових адміністративно-територіальних одиниць відповідно до тогочасних обставин і вимог, а також вибудовували щоразу нові принципи владних відносин регіону з «центром» відповідно до його державно-ідеологічних і національно-культурних традицій. XX ст. дало можливість багатьом сучасним українським регіонам реалізувати декілька різних варіантів політичних відносин у контексті функціонування різних політичних режимів. Але ця можливість була надана в результаті глобальних і специфічно трансформаційних процесів, подекуди надзвичайно трагічних. Привнесені фундаментальні зміни змусили регіональний соціум гнучко реагувати на них, адаптувати чи, навпаки, не сприймати зміст інституційних проявів у кожному конкретному випадку. Зокрема, складність трансформації політичних систем (або окремих політичних режимів) у географічних межах Закарпатської області полягала в тому, що ця територія перебувала на межі декількох державних утворень, на зіткненні політичних,

міжнародних, етнокультурних інтересів у Центральній-Східній Європі. А оскільки державні утворення, до яких у різні історичні проміжки входило сучасне Закарпаття, мали різні політичні системи, у рамках котрих функціонували різні політичні режими, відповідно, відрізнялися й способи формування державної та місцевої влади, характер участі громадян у суспільних процесах, ідеологізувалися чи маніпулювалися соціокультурні та етнонаціональні ідентифікатори тощо. Безперечно, дослідження змін під впливом названих та інших чинників у контексті специфічного історичного й соціокультурного розвитку регіону визначає особливі індикатори, що впливають на маркери соціокультурного портрета. Одним із таких об'єктивних індикаторів, без сумніву, постає сучасна російсько-українська війна.

2. Мовне різноманіття. Закарпаття відоме своєю багатомовністю. Тут говорять українською, русинською (чисельні варіанти говірок), угорською, румунською, словацькою та іншими мовами. Це вплинуло на формування мовного культурного середовища й толерантного співіснування різних мовних груп. Повномасштабна агресія РФ очевидно впливає і змінює це середовище. Чимала кількість із внутрішньо переміщених осіб є російськомовними. Таким чином, питома вага російськомовних у цьому регіоні значно зросла. За даними соціологічного опитування, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень за сприяння Міжнародної організації з міграції (МОМ) у листопаді 2022 р. серед внутрішньо переміщених осіб та місцевого населення Закарпатської області, більшість ВПО прибула до регіону з «високоурбанізованих регіонів» (переважно Харківська, Донецька, Запорізька, Київська області). Через це надмірне навантаження лягло на традиційно невеликі за світовими стандартами міста Закарпаття, але найбільші в регіоні – Ужгород і Мукачево з їхніми околицями. За даними згаданого опитування, тут осіло майже 52% від усіх опитаних ВПО, які прибули до Закарпаття [9]. Згадані «високоурбанізовані регіони», особливо міста, є з високим рівнем російськомовності, що стало відчутним і в містах та селах Закарпаття. Відповідно, з одного боку, мовне розмаїття поповнилося й кількісно розширилося, а з іншого – подекуди викликало невдоволення серед місцевого населення та україномовних ВПО. Причина останнього більш ніж зрозуміла: російська мова останні роки в українців переважно асоціюється з агресорами. Натомість російськомовне населення залишається під позитивним враженням від ситуації з толерантною мовною межевістю й етнонаціональним співіснуванням. Тож можна сміливо припустити, що вимушена міграція призвела до зміни мовного ландшафту регіону, а динаміку

цього феномена можна буде прослідкувати в подальших дослідженнях. Адже нові мешканці можуть приносити із собою свою мовну практику, що впливає на зміни мовнокультурної ситуації та різноманіття мов регіону.

Водночас мовнокультурні чинники загалом поживляють міжетнічну динаміку. Міграція зі Сходу України привнесла на Закарпаття й нові міжетнічні взаємини. Наприклад, з'явилися спільноти, які прийшли з Донбасу, зі своїми традиціями та культурними особливостями, що також розбавляє місцеву культурну мозаїку. Міграція також сприяла і культурному обміну та взаємодії між різними етнічними та культурними групами. Це може призвести до певної зміни та адаптації культурних практик, традицій і звичаїв у локальному середовищі, яке довгий час було сталим, незмінним.

3. Культурні традиції. Тут багато чого подібного й пов'язаного з історико-культурним і соціомовним різноманіттям. Закарпатські традиції тісно переплетені з історією регіону, його історичним межуванням на перехресті західних і східних культурних впливів, соціальних каналів та регіональною міжетнічною спадщиною. Зокрема, українці, угорці, румуни, словаки, русини та ін. мають свої святкові обряди, культурні цінності, етнонаціональні особливості, що виражаються у піснях, музичних творах і танцювальних постановках. Завдяки цьому регіон має багату традиційну культуру, яка тісно переплетена не лише з його історією, а й освітою та вихованням місцевого населення [13, с. 21–23]. Наприклад, закарпатський фольклор є традиційно багатим і різноманітним, що включає у себе значний виховний пласт толерантності в народних піснях, казках, легендах, обрядах, які передаються з покоління в покоління століттями. Це багатство відображає історію та культурні впливи, що сформували регіон таким, яким він є. А згаданий вище феномен, пов'язаний із переселенням у регіон російськомовних, певною мірою не так поповнює місцеву культурну мозаїку традиційною російською культурою, як повертає елементи радянської субкультури з її традиціями масового відзначення «червоних днів календаря», а саме Дня трудящих – 1 травня, Жіночого дня – 8 березня, Дня Перемоги – 9 травня та ін. Очевидно, оцінювання прояву культурного впливу можна буде прослідкувати якісно через деякий час. Але вже можна говорити, що більшість самотніх місцевих культур є традиційно закритими, а їхні рамки історично вимірні, що навряд чи дасть можливість порушити їхні усталені традиційні норми. Ці традиції допомагають не лише зберегти культурну спадщину багатоманітного Закарпаття, а й розкривають його специфічне минуле. Існує припущення, що багатонаціональний склад населення регіону зумовив

і його поліконфесійність [11]. Усі ці складники відображають багатогранність та цікавість соціокультурного життя Закарпаття, роблячи його водночас одним із важливих сучасних культурних центрів у сучасній Україні.

4. Господарсько-економічні аспекти. Міграція має значний вплив і на господарсько-економічний розвиток регіону. Ураховуючи зміни в ринкових умовах, робочій силі та інших соціальних аспектах економіки, це визначальним чином впливає і на загальну соціокультурну картину регіону. В останні роки тут сталися кардинальні зміни. Так, лише за перший рік із початку повномасштабного вторгнення РФ до України (2022–2023) на Закарпаття релокувалися близько 370 підприємств, 332 з яких відразу почали працювати. Загалом вони були задіяні у сфері ІТ-послуг (майже 47%), інших сферах послуг – 27,6%, переробній промисловості – 19%, будівництві – трохи більше 4%, вантажному транспорті та сільському господарстві – по 0,5% та ін. [8].

Із понад 800 релокованих по всій Україні підприємств станом на березень 2023 р. на Закарпаття потрапило 14,5% із них. Це другий показник серед усіх областей України після Львівської (24%) [4]. Цікаві цифри надають дослідники-економісти за даними Департаменту економічного розвитку Закарпатської ОВА, де 54,2% переміщеного бізнесу на Закарпаття розташовано в містах (міських територіальних громадах). Звісно, що це пов'язане з краще розвинутою інфраструктурою, кількістю населення й доступними робочими ресурсами. Як зазначають експерти, «особливо чітко це проявляється у переробній промисловості (76,8%), будівництві (75%), торгівлі (83,6%), сфері тимчасового розміщення (100%), фінансовій і страховій діяльності (100%), сфері мистецтва, спорту, розваг і відпочинку (100%), інших видах послуг (61,8%)» [1, с. 47–48].

Завдяки фінансовим можливостям релокованого «великого бізнесу» відбуваються зміни і в традиційній архітектурі, які вже відчутно впливають на містобудівництво на Закарпатті. Нові архітектурні форми з багатоповерховими й багатоквартирними масштабами змінюють традиційне обличчя відносно малих європейських міст: Ужгорода, Мукачево та інших населених пунктів. Закарпатські міста урбанізовані змінюються. Релокації сприяє і система індустріальних парків, яка останніми роками успішно розвивається на Закарпатті [10]. Водночас зростають й інші види приватної бізнес-сфери, сфери послуг та ін.

Отже, позитивні тенденції релокації мають і свої переваги для Закарпаття й, зокрема, для місцевих територіальних громад, оскільки сприяють поживленню логістики, поліпшенню природних та рекреаційних перспектив, розбудові інфраструктури, працевлаштуванню

місцевого населення, більш тісній співпраці з іноземними та національними інвесторами через різноманітні програми та проекти, використання пільгової системи для розвитку та ін. Завдяки активній співпраці у реалізації різних соціально орієнтованих проектів відбувається соціальна і громадська інтеграція місцевого населення з мігрантами.

У сфері публічного управління поряд з органами місцевої влади все частіше бачимо й неурядові (у тому числі благодійні, волонтерські) організації, які залучаються і до вже існуючих проектів чи майбутніх процесів повоєнної відбудови України.

Висновки. Поданий матеріал не претендує на повноту дослідження, оскільки війна продовжується, регіон залишається не лише прикінцевим, а й транзитним пунктом, а отже, рух мігрантів та релокація підприємств відбуваються й надалі. Тому дослідження має свою специфіку, динаміку й статистичну вивірку. Його необхідно продовжувати й робити соціологічні внутрішньо– та міжрегіональні зрізи для розуміння подальшої та більш повної картини регіонального соціокультурного ландшафту. Але й дане дослідження вже може слугувати підтвердженням попередніх висновків про те, що у цілому вимушена міграція українців унаслідок розпочатої широкомасштабної агресії РФ проти України вплинула на соціокультурний портрет Закарпаття, роблячи його більш різноманітним і таким, що змінює певні традиційні стандарти як за соціально-культурними, так і соціально-економічними виявами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Я.М., Чубарь О.Г., Гапак Н.М. Вплив війни на економічний потенціал територіальних громад Закарпатської області: емпіричні дослідження та експертні висновки. Науковий вісник Ужгородського Університету. Серія «Економіка». 2023. Вип. 2(62). С. 45–53.
2. Закарпаття вже прийняло майже 50 тисяч біженців. Укрінформ. 2022. 28 лютого. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3415474-zakarpattya-vze-prijnalo-majze-50-tisac-bizenciv.html> (дата звернення: 09.05.2024).
3. Закарпаття прийняло вже близько 300 000 вимушених переселенців (відео). Голос Кар-

пат. 2022. 26 березня. URL: <https://goloskarpat.info/society/623f01c167cc5/> (дата звернення: 10.05.2024).

4. Закарпаття у списку регіонів, куди найбільше релоковано підприємств. PMG.ua. 2023. 6 березня. URL: <https://pmg.ua/economy/114064-zakarpattya-u-spysku-regioniv-kudy-naybilshe-relokovano-pidpryemstv> (дата звернення: 10.05.2024).

5. Закарпаття: регіон Української держави. Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис / за заг. ред. М. Токаря. Ужгород : Ліра, 2016. С. 3–5.

6. Когутич Т. Віктор Микита, голова Закарпатської ОВА: запускаємо «сарафанне радіо» для бізнесу ЄС: хай заходять, заробляють і переказують іншим. Укрінформ. 2023. 24 липня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3739740-viktor-mikita-golova-zakarpatskoi-ova.html> (дата звернення: 10.05.2024).

7. Котигорошко Д. Політична карта Закарпатської області. Опора. 2020. 27 січня. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/politichna-karta-zakarpatskoyi-oblasti-19636> (дата звернення: 07.05.2024).

8. На Закарпаття за останній рік переїхало понад 360 підприємств з інших регіонів. Бізнес. Район. 2023. 28 січня. URL: <https://business.rayon.in.ua/news/569941-na-zakarpattya-za-ostanniy-rik-pereikhalo-ponad-360-pidpriemstv-z-inshikh-regioniv> (дата звернення: 10.05.2024).

9. Нові мешканці Закарпаття: ситуація та потреби переміщеного населення. Національний інститут стратегічних досліджень. 2023. 25 травня. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/novi-meshkantsi-zakarpattya-sytuatsiya-ta-potreby-peremishchenoho-naselennya> (дата звернення: 09.05.2024).

10. Паращинець М. Релокація підприємств на Закарпаття. SIP. 3 квітня. URL: <https://www.solomonovoinustrialpark.com/blog-3/blog-post-title-two-slh84> (дата звернення: 10.05.2024).

11. Своя мелодія в поліфонічному оркестрі (розмову вів Іван Гудзоватий). Голос України. 2007. 27 червня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/203842> (дата звернення: 08.05.2024).

12. Токар М. Закарпаття багатонаціональне: мирний регіон, перевірений часом... Пізнання змінює сприйняття : навчально-методичний посібник / за заг. ред. М. Токаря. Ужгород : Ліра, 2018. С. 9–20.

13. Червеняк К. Міжкультурний діалог і толерантність у поліетнічному Закарпатті. Пізнання змінює сприйняття : навчально-методичний посібник / за заг. ред. М. Токаря. Ужгород : Ліра, 2018. С. 20–25.